

Bencsik Péter
A jelenkori egyetemes történelem alapjai

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával.
Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

Miről lesz szó ebben a tananyagban?

A jelenkori egyetemes történelem alapjai című tananyag bevezeti a hallgatókat a 20. század világtörténetének alapvető sajátosságaiba. Az itt tárgyalt témák nem eseménytörténettel, hanem inkább elméleti problémákkal foglalkoznak. Ezek közé tartozik a téma időbeli és térbeli lehatárolása, ezek belső felosztásának kérdése. Nagyon rövid bevezetést adok a 20. századi történetírás történetéről, amely a történészek által vizsgált problémákat, használt módszereket és a legjelentősebb vitákat foglalja össze. Ezt követően a 20. századi forrásokra vonatkozó fontos tudnivalókkal ismerkedhetnek meg, ami nagyon fontos azok számára, akik jelenkortörténeti tárgyú referátumot, házi dolgozatot készítenek, esetleg ilyen kutatást is szeretnének végezni. Végül több leckében arról lesz szó, hogy milyen sajátosságai vannak a 20. századi politikai életnek, mivel a korábbi korszakokhoz képest alapvető új jelenségek megértésére van szükség.

Figyelem!

Ezek a leckék zömmel elméleti jellegűek. Megértésük alapvetően fontos ahhoz, hogy később a jelenkor történetének részleteivel is könnyebben meg tudjanak ismerkedni a hallgatók. Ezért javaslom, hogy az olvasóleckéket többször olvassák el, majd tanulmányozzák a mellékelt PowerPoint bemutatót is. Ez részben vázlatként szolgál, de új információt is tartalmazhat.

Az olvasóleckék szövegében a személyneveket (első előfordulásuknál) pirossal, az évszámokat zölddel, a fogalmakat kézzel emeltem ki. További kiemeléseket sárgával, aláhúzással, esetleg félkövér szedéssel végeztem el.

A leckék alapos feldolgozását követően töltsék ki a hozzájuk tartozó rövid tesztek. Figyeljenek a kérdésekre, mert gyakran a helytelen válasz megjelölése lesz a feladat. Ha a teszt 60% alatti eredményt hoz, javaslom, hogy újra olvassák el a kérdéses leckét.

Tartalomjegyzék

1. Mi a jelenkor? Periodizációs problémák
2. A jelenkortörténet belső korszakolása, Európa és a világ történelmi régiói
3. A jelenkori egyetemes történelem historiográfiai áttekintése
4. A jelenkortörténet forrásainak sajátosságai és kutatásuk
5. Politika, történelem és társadalom
6. A 20. század politikai rendszerei I. Demokráciák
7. A 20. század politikai rendszerei II. Diktatúrák és totális rezsimek
8. A 20. század politikai rendszerei III. Autoriter és „hibrid” rendszerek
9. A jelenkortörténet meghatározó vonásai (videó)

1. Mi a jelenkor? Periodizációs problémák

A jelenkor története alatt az egyes történészek – vagy akár az „átlagemberek” is – mást és mást érthetnek. Hétköznapi értelemben gyakran értik szó szerint: napjaink, az utóbbi évek, vagy esetleg a mai politikai viszonyokat meghatározó utolsó fordulat, a rendszerváltás utáni évtizedek történetét. Ilyen értelemben azt is gyakran hallhatjuk, hogy ez egy olyan időszak, amely „még nem vált történelemmé”, amelyben benne élünk, s amelyet ezért még nem lehet tudományos eszközökkel kutatni – többek között azért, mert forrásai még nem kerültek be a levéltárakba.

Tudományos szempontok alapján azonban a jelenkortörténet alatt mást értenek a kutatók. A fogalom ezen meghatározásába is beletartozik, hogy a történelem azon (egyelőre) utolsó szakaszáról van szó, amely még nem ért véget, illetve amelynek eseményei közvetlen hatással vannak a mai társadalomra és az abban élő emberekre – nem utolsó sorban pedig a politikai életre is. E hatás abban mutatkozik meg, hogy e korszak eseményei, történelmi személyiségei a hétköznapi életben és főleg az emlékezetpolitikában komoly vitákat és érzelmeket váltanak ki. Nem egyszer ezek a „jelenkori” személyek és események a politikai oldalak (baloldal, jobboldal stb.) hívei számára alapvetően más megítélés alá esnek. Míg az szinte elképzelhetetlen, hogy Szent István, Mátyás, Mária Terézia kapcsán heves szópárbaj alakuljon ki a politika szereplői között, addig Horthy Miklós, Nagy Imre vagy Kádár János kapcsán ez szinte napi rendszerességű. Ilyen értelemben ezek a személyek a „jelenkor” részei.

A jelenkortörténet ezen értelmezése, mint látható, már egy hosszabb periódus, amelynek legalábbis jelentős része már a történettudomány módszereivel vizsgálható. Nyilvánvaló azonban, hogy a történészek között sincs és nem is lesz konszenzus e hosszabb időszak megítélésében. Igaz, ez így van a régebbi korszakok kapcsán is, de a leglátványosabbak mégis a jelenkor-történészek szoktak összeecsapni, vitázni egymással.

A történelem tudomány, amelynek sajátos elméleti háttere, kutatási módszerei szakmai jellegzetességei vannak. Ennek ellenére a történész szubjektuma, vallási, világnézeti, politikai nézetei stb., valamint annak az időszaknak az eseményei, amelyben él, jelentősen befolyásolják a múlttal kapcsolatos értékelését. A történelem pedig nem csak a múltbeli tények feltárását, hanem elsősorban ezek értelmezését jelenti. A történelem ezért vált ki vitákat, ezért nincs „objektív” történelem. A jelenkor történetére mindez fokozottan igaz.

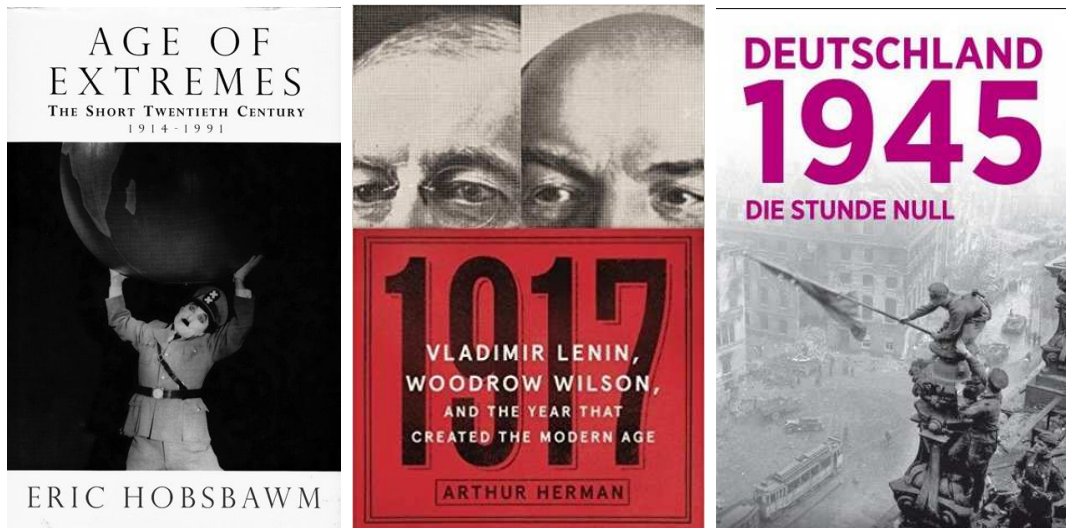
Többet akarok tudni

E. H. Carr: A történész és a tények. In: Uő: Mi a történelem? Budapest: Osiris, 1993. 7–28.

Hogy ez a tágabb értelemben vett jelenkor mikor kezdődik, annak megítélése koránt sem egyértelmű. Azt mondhatjuk, hogy e tekintetben is a történészek szubjektíven választják ki, mit tekintenek a jelenkortörténet határának. Természetesen e periódus megállapítására is igaz, hogy ha azt egyetlen történész vallja csak, akkor azt egyéni hóbortnak is lehet tekinteni. Van azonban olyan történelmi események, amelyet közülük sokan korszakhatárnak tekintenek, míg más történészek esetleg szintén nagyobb számban egy másik időpont mellett teszik le a voksot. Ez szintén ugyanígy előfordul a régebbi korszakok, az ókor, középkor és az újkor kezdetének és végének megállapításakor is. Az egyes történelmi időszakok (periódusok) időbeli kiterjedésére vonatkozó eltérő javaslatokat periodizációs vitáknak nevezzük.

A jelenkortörténet periodizációja kapcsán a többi korszakhoz képest nagyobb az egyetértés a történészek között. Egyrészt azért, mert vita eleve csak a kezdőpontról lehet, a jelenkor ugyanis értelemszerűen még ma is tart. Másrészt, szemben a régebbi korszakokkal, amikor az egyes országok, illetve földrészek fejlődésében nem, vagy csak alig-alig lehet időben egyszerre bekövetkező jelentős fordulatokat kijelölni, addig a 20. század folyamán már az egyes kontinensek közötti kapcsolatok erőssé váltak és olyan, az egész világra kiterjedő események zaj-

lottak le, amelyek könnyebben kijelölhetővé teszik ezeket a határokat. Ugyanakkor teljes egyetértés itt sincs a történészek között. **Más korszakhatárt állapíthat meg a hadtörténész, mint a gazdaságtörténész vagy a politikatörténész** is. Viszonylag sűrűn követték egymást egyaránt kiemelkedően jelentős események is, amelyek mind esélyesek lehetnek a korszakfordítói rangra. Ilyen elsősorban a két világháború, sőt: az sem evidens, hogy e világháborúknak inkább a kezdete vagy esetleg a vége legyen a korszakválasztó. Világnézeti, ideológiai alapon is lehetnek különbségek. Például a marxista történetírás 1917. november 7-ét, a bolsevik forradalmat tekintette a „legújabbkor” kezdetének. Végül, az egyes országokban továbbra is eltérő lehet, hogy hány évtizedes múlton túli események válnak a mai társadalmi és politikai viták szempontjából régmúlttá azzal, hogy már nem váltják ki a korábban említett heves vitákat. A jelenkortörténet periodizációs vitáit tulajdonképpen azzal is el lehetne dönteni, hogy azt mondjuk: **tekintsük a 20. (és immár a 21.) század történetét jelenkornak**. E javaslattal alighanem egyet tudna érteni a legtöbb történész, ugyanakkor a 20. század kezdetét egyikük sem a naptári dátummal, 1901. január 1-jével határozná meg. A történészek szeretnek ugyanis „hosszú”, illetve „rövid” évszázadokról beszélni, melyek között a határok évtizedekkel is eltérhetnek a naptári századfordulótól. Az is igaz ugyanakkor, hogy egy naptári évszázad közepére, a negyvenes–ötvenes évekre már nem szoktak ilyen korszakválasztókat elhelyezni, s így ez korlátozza is a választható lehetőségeket.

Könyvborítók a jelenkortörténet lehetséges korszakhatáraival

Népszerű pl. a „rövid 20. század” elmélete, amely az első világháború kezdetétől a hidegháború végéig (1914–1991) tekinti összetartozónak az eseményeket. Ennek az a gyengéje, hogy feltételezi egy hosszú 21. század bekövetkeztét, amely még zajlik és nem látható, milyen hosszú lesz egyáltalán, sőt, még az sem, hogy mi lesz a fő jellegzetessége. A rövid 20. századnak kétségtelenül vannak markáns vonásai: ez volt a „szélsőségek kora” (Eric Hobsbawm), a „diktatúrák kora”, a (világ)háborúk, az erőszak és a népiirtás évszázada. Az viszont kevésbé világos (egyelőre), hogy a rövid 20. századnak és az azóta eltelt csaknem három évtizednek van-e annyi közös vonása, hogy az utolsó, immár bő száz évet együtt tekintsük jelenkortörténetnek. Eleinte, még az ezredfordulón is, legitim nézet volt, hogy az 1990 utáni korszak még nem tartozik a levéltárban feltárható időszakba, de az évek múlásával ez egyre kevésbé (lesz) tartható. Egyre több történész kutatja már az 1990 utáni eseményeket is, s részben emiatt merültek fel más periodizációs elképzelések is.

Ezen értelmezések az első helyett inkább a második világháborút (vagy legalábbis a század közepét) tekintik korszakhatárnak. Gazdasági és társadalmi szempontból ez az időszak sokak szerint nagyobb cezúrát jelent (a válságok helyett dinamikus növekedés, átalakuló életmód stb.), de politikailag is új kezdetet jelentett (hidegháború, blokkokon belüli integráció stb.) A háború után többnyire nem lehetett a korábbi időszakot folytatni, 1945-öt ezért is nevezték pl. Németországban „nulla órának”.

Vannak azonban olyan javaslatok is, amelyek a 19. század végén kezdődő és ma is tartó hosszú 20. századról írnak, s ennek központi elemeként a globalizáció folyamatát emelik ki; mások szerint 1860-tól datálható a territorialitás, a nacionalizmus évszázada, amelyben a nemzetállamok léte és az állami erőszak dominálta a történelmet, s ezt követően indult el 1960 körül a „csonka 20. század”, amelyből az integráció, a nemzetköziesedés, a globalizáció folyamatát emelik ki.

A fenti (részben Európa-központú, részben világ egészére tekintő értelmezések mellett a magyar történelem periodizációjáról is érdemes röviden szót ejteni. A legfontosabb korszakhatárok itt is a két világháborúra és a hidegháború végére (rendszer váltás) hivatkoznak. Sok magyar történész jelenkortörténet alatt az 1945 utáni évtizedeket tekinti, de talán dominánsabb az első világháború határként kezelése. Figyelemre méltó azonban, hogy az európai periodizációval szemben hazánkban nem a „Nagy háború” kezdete, 1914, hanem inkább a vége számít korszakváltónak (a történelmi Magyarország és a Monarchia összeomlása, forradalmak, Trianon). Ezt a határt a bevezetőben jelzett szempontból is a jelenkor részének kell tekinteni: Magyarországon Trianon, Horthy, a holokauszt éppúgy (vagy még inkább) heves érzelmeket vált ki a társadalomban, mint a szovjet típusú rendszer, a kommunista diktatúra, 1956 forradalma vagy Kádár személye.

Az SZTE Jelenkortörténeti Tanszékén folyó oktatásban és a jelen digitális tananyagban is a fentiek alapján az 1918 óta eltelt időszakot tekintjük jelenkortörténetnek.

Többet akarok tudni

Tomka Béla: A „befejezetlen 20. század” és a „csonka 20. század”. *Aetas*, 25. évf. (2010) 4. 97–106.

Tomka Béla: Az első világháború mint történelmi korszakhatár. In: Uő. (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2015. 9–23.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

jelenkor_periodizacio.htm

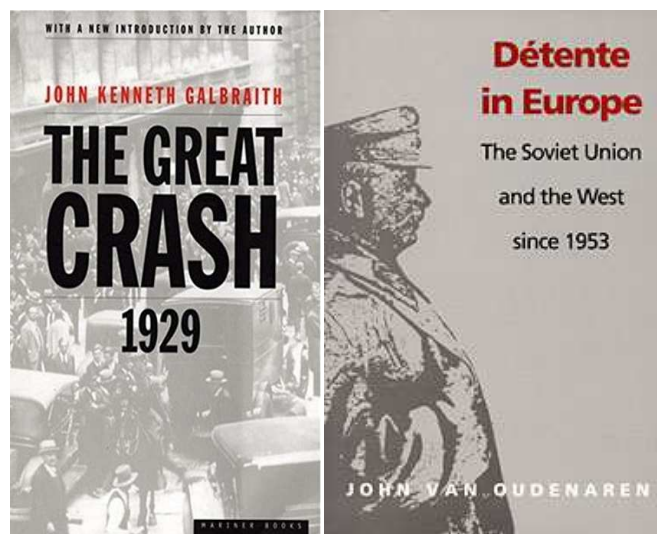
Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Keressen a könyvtárban további könyveket, tanulmányokat, amelyek periodizációs vitákkal foglalkoznak. Gyűjtse ki egy táblázatba, hogy milyen eltéréseket talált!

2. A jelenkortörténet belső korszakolása, Európa és a világ történelmi régiói

Míg a jelenkortörténet külső kronológiai határainak meghúzása komoly vitákat vált ki, addig a (rövid) 20. század belső határait viszonylag könnyen ki lehet jelölni. A két világháború (legalábbis politikátörténeti szempontból) a világ egészén markáns választóvonalakat jelöl ki, ennek alapján beszélünk a háborúk közötti és az azt követő időszakról. Az első világháború 1918-ban ért véget. A két világháború közötti időszakot általában két-három további alperiódusra szokták osztani. A legfontosabb belső határt a nagy gazdasági világválság kitörése jelenti (1929. október), amely nem csak gazdasági, de politikai és társadalmi szempontból is súlyos következményekkel járt. Ha három részre osztjuk a korszakot, a húszas évek közepét is megadhatjuk kisebb jelentőségű választóvonalként. Az évtized első felére a demokratikus rendszerek kiépülése és az újjáépítés volt jellemző, míg a második felében egy gazdasági fellendülés ment végbe. Természetesen külön periódusnak minősül a második világháború hat éve, 1939–1945 is, de ezt sokan együtt tárgyalják a harmincas évek válságperiódusával, amely a szélsőséges diktatúrák korát hozta el Európa legnagyobb részén.

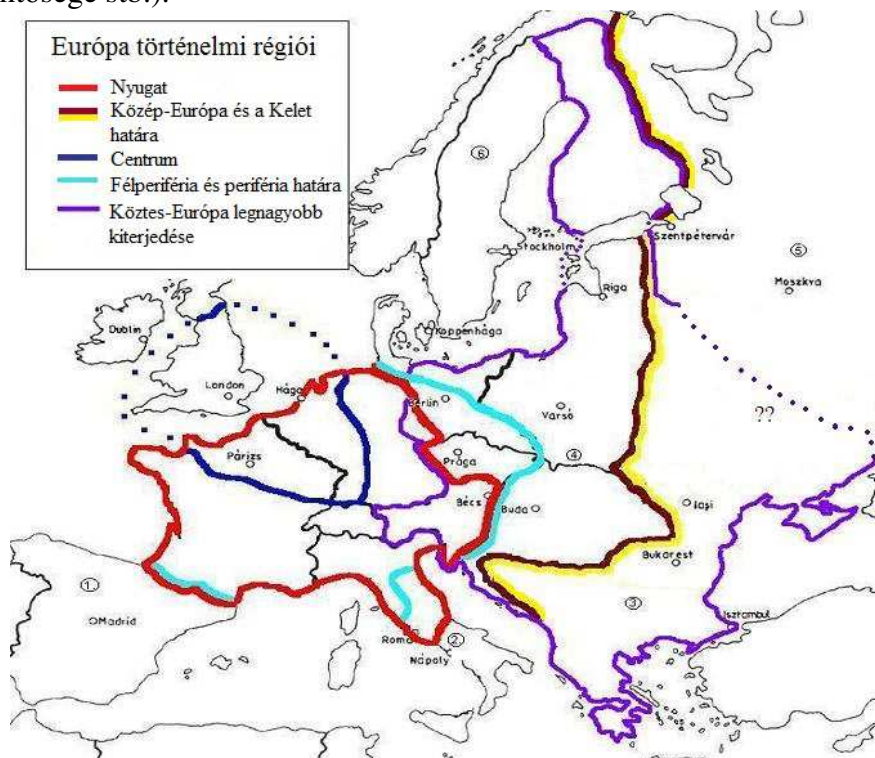
A világháborúk kora és a hidegháború legfontosabb belső szakaszhatáráról szóló könyvek címlapjai

Az 1945-ben kezdődő korszak a hidegháború időszaka. Ugyan ennek kezdetét néhány történész 1947-ra vagy 1948-ra teszi, mások azonban 1945-re datálják. A hidegháború vége 1989 és 1991 közé tehető (itt a vélemények kevésbé egységesek: 1989 a kelet-európai rendszerváltások éve, a „csodák éve”, míg 1991 a Szovjetunió felbomlásáé). Akármelyik évben is állapodunk meg, úgy tűnik, hogy ez a választóvonal kevésbé markáns, mint a világháború esetében, főleg Európán kívül. A hidegháborún belüli kisebb periódusok megállapításában több vita van, s itt is igaz, hogy a határok kontinensenként eltérhetnek egymástól. Európában a legmarkánsabb választóvonal 1953, ehhez köthető a hidegháborún belüli enyhülés kezdete (részben Sztálin halála, döntően azonban a hidrogénbomba mindkét tömbön belüli feltalálása miatt). Az enyhülés kezdetét a kutatók korábban csak 1962-re tették ugyan, de nyomósabb érvek szólnak 1953 mellett. Az enyhülés csúcspontjaként az 1975-ös helsinki konferenciát szokták emlegetni, ugyanakkor ez az év nem tekinthető fordulópontnak, s így alkorszak-határnak sem. Ugyancsak vitatott az, hogy 1979 után beszélhetünk-e „kis hidegháborúról” – már csak azért is, mivel ekkor még az igazi hidegháború is tartott. 1979 végén a Szovjetunió bevonult Afganisztánba, s ennek hatására a szuperhatalmak közötti viszony valóban romlani kezdett, de ez egyrészt csak rövid időszakra, másrészt nem a két szembenálló blokk egészére terjedt ki. Az Európán kívüli világban a 20. század fő kérdése a dekolonizáció (a gyarmatok függetlenedési folyamata) volt. E tekintetben számukra az ötvenes–hatvanas évek fordulója volt a leg-

fontosabb választóvonal. Ha egyetlen évet kell megnevezni, akkor 1960 („Afrika éve”) lehet az, amikor a legtöbb volt gyarmati ország vált szuverén, önálló állammá.

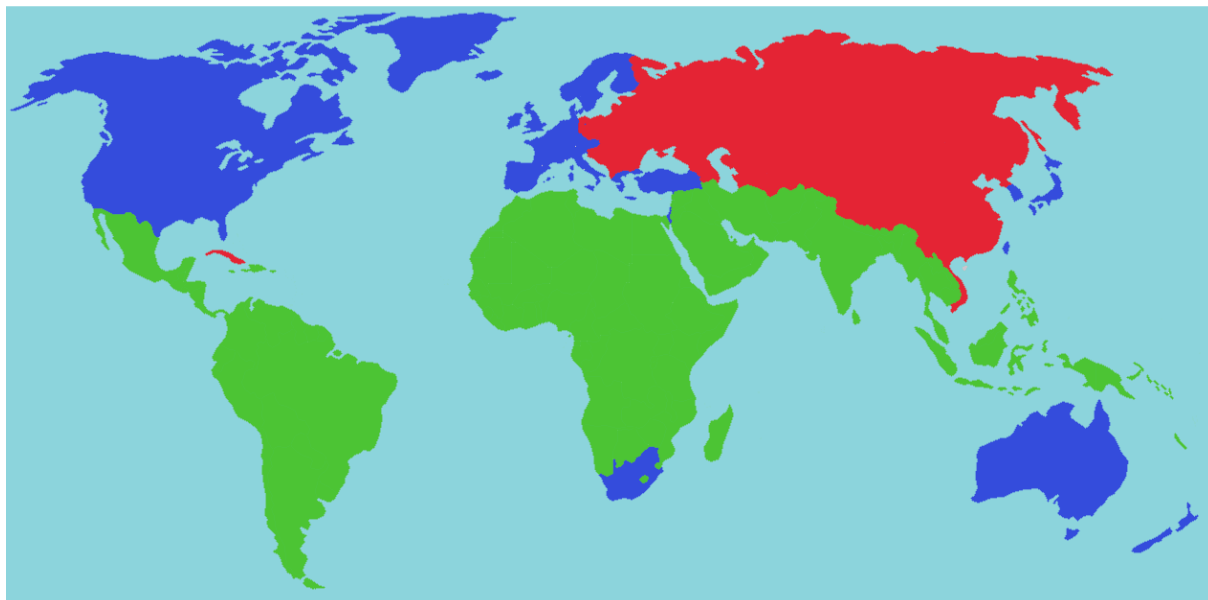
Az 1991 utáni több mint negyedszázad még nincs olyan történelmi távlatban, hogy jellegzetességei kétségtelenül megállapíthatók lennének. 1991-ben úgy tűnt, hogy az addigi kétpólusú világ helyett az Egyesült Államok egyedüli dominanciája következhet. Ugyanakkor számos jele van annak is, hogy egyre inkább egy multipoláris rendszer jön létre, Kína, India, Oroszország, Japán és mások szintén legalább regionális vezető szerepre aspirálnak. Vannak, akik a jövőt az így megerősödő „civilizációk” közötti összecsapásokban látják. Az új világrend egyik meghatározója a globalizáció, amelynek (a 19. századi első etap utáni) újra megindulását jelképesen az 1973-as olajválsághoz szokták kötni. Szintén sokan a terrorizmus terjedésében és az ellene folytatott harcban látják napjaink fő sajátosságát. Sok történész 2001-ben, a New York, Washington és más városok ellen indított repülőgépes terrortámadásokban látja a korszakhatár bekövetkezését.

A világ és Európa történelmi régiókra való felosztását is kezdjük Európánál. Ezek a régiók persze nem a 20. század szülöttei, hanem az előző korszakokból örökölték. Legalább ezer éves adottság társadalmi és kulturális értelemben a Nyugat és a Kelet elkülönülése. Előbbi a római katolikus, utóbbi a bizánci (ortodox, görögkeleti) világra terjed ki. Nyugaton a kora középkor óta a világi és a vallási vezetés elkülönült, az emberek közötti kapcsolat pedig a római jog örökségére és a kölcsönös jogokra és köteleességekre épült. A társadalom alulról szerveződött és létrejöttek a „szabadság kis körei”. Ezzel szemben Keleten despotikus uralkodók domináltak, akik egyszerre voltak állami és lelki vezetők, élet és halál feletti urak. A kölcsönös jogok helyett az önkény volt jellemző. A két zóna között terült el már a középkorban is Közép-Európa, amely a nyugati rendszerhez sorolta magát, de fejlődése később indult meg és felzárkózási törekvései során kezdettől fogva felülről indított reformok jellemezték. Így a nyugati vonások némileg torzok és szertelenek, idegenek maradtak, ám a keleti rendszerektől való távolsága e középső zónának még nagyobb volt. Ez a balti–lengyel–cseh–magyar térség mindig a Nyugathoz akart felzárkózni. Ezek a középkori eredeti különbségek mai napig kimutathatók, már a középkorban is jellemző gazdasági és társadalmi eltérésekkel (városok száma, szerepe, jelentősége stb.).

Európa történelmi régiói

Az újkor kezdetétől, a nagy földrajzi felfedezések, az eredeti tőkefelhalmozás, a manufaktúrák kialakulása (vagyis a formálódó kapitalizmus) miatt a gazdasági különbségek tovább növekedtek. A középkori Nyugati területek egy részén kialakult a világgazdaság centruma. A Nyugat többi része félperifériává vált, míg a dél-, közép- és kelet-európai térségek elmaradott periférikus területek lettek. Az iparosodott centrumra politikai fejlődés is jellemző volt: itt zajlottak le a korai polgári forradalmak (Anglia, Németalföld), amelyek a parlamentáris demokráciák korai változatát hozták létre a 17. században. A félperiféria államaiban ez már sokkal nehezebben zajlott le. Franciaországban négy forradalom és nyolc évtized volt szükséges a demokratikus rend kialakulására (1789–1871). Németország és Olaszország, a félperiféria másik két (és Franciaországnál keletebbre eső) nagy állama esetében ez még később, az 1950-es években következett be. Ezzel a félperiféria lényegében meg is szűnt, s Európa ettől kezdve gazdasági téren centrumra (amelyhez ekkorra csatlakozott Észak-Európa, azaz Skandinávia is) és perifériára oszlott. Utóbbiba nem csak az államszocialista országok, de Dél-Európa területei is beletartoztak. A gazdasági és a politikai fejlődés között tehát összefüggés mutatható ki, s így nem meglepő, hogy a periférikus területeken a 20. század végén, vagy még akkor sem stabilizálódott a demokratikus rend.

A 20. századi „égtájak”: késsel a „Nyugat”, pirossal a „Kelet” (együtt alkotják „Északot”), s vele szemben zölddel látható a „Dél”.

1945 után mégis a legjelentősebb törés a kapitalista és az államszocialista országok között húzódott, amelyeket némileg leegyszerűsítve Nyugatnak és Keletnek is nevezték. A középkori értelemben vett Közép-Európa ekkor teljes egészében a „Kelethez” tartozott. Nyugati szemmel nézve ezért Közép-Európa alatt általában a német nyelvű területeket szokták érteni, térségünket pedig Kelet-Európa Nyugati részének, vagy némileg megengedőbben Kelet-Közép-Európának nevezik. (Helytelen viszont a Közép-Kelet-Európa kifejezés.) Gyakran Kelet-Közép-Európához szokták sorolni a Balkánt is, amelynek sorsa a korai 19. századtól valóban sok közös vonást mutat a lengyel–cseh–magyar térséggel. Ugyanakkor továbbra is őrzi középkor óta létező sajátosságait is, így Kelet-Közép-Európán belül sajátos alrégióknak számít. A világ történelmi régiói között a legjelentősebb törés szintén „égtájakhoz” köthető. Itt azonban a Nyugat–Kelet törés helyett Észak–Dél szembenállást szoktak megemlíteni. Ez a terminológia 1945 után jelent meg. Észak jelenti a fejlettebb régiókat: az első világnak tekintett

fejlett kapitalista államokat (USA, Kanada, Nyugat-Európa, Japán mellett a földrajzilag Délen található Ausztráliával és Új-Zélanddal együtt); valamint a második világnak tekintett államszocialista országokat (Szovjetunió, Kelet-Közép-Európa, Kína stb.). Ezzel szemben **Dél jelenti a harmadik világot**, a világgazdaságilag szintén periférikus területeket. Ezek általában gyarmati, függő sorból szabadultak fel. Gyakran említik őket **fejlődő országok** néven is, habár egyre jobban leszakadó államok is találhatók közöttük.

Többet akarok tudni

Janos, Andrew C.: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Budapest: Helikon, 2003. 37–73.

Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989). Budapest: IKVA, 1992.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

[belso_korszak_index.htm](#)

Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

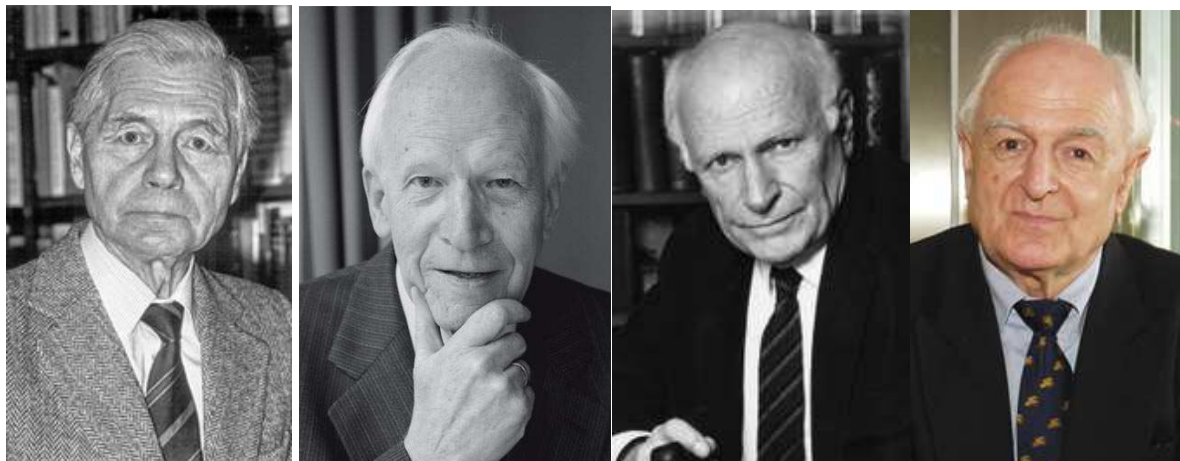
Keresse meg Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról című tanulmányát. Mit írt a középkori és a 20. századi határok kapcsolatáról? Vesse össze Bibó Istvánnak a Kelet-európai kisállamok nyomorúsága című írásával is!

3. A jelenkori egyetemes történelem historiográfiai áttekintése

A 20. századi történetírás két-három oldalas összefoglalása lényegében lehetetlen vállalkozás; e helyütt legfeljebb arra vállalkozhatunk, hogy a legfontosabb trendeket és a jelenkori történelem értelmezésével kapcsolatos jelentősebb vitákat, teóriákat ismertessük.

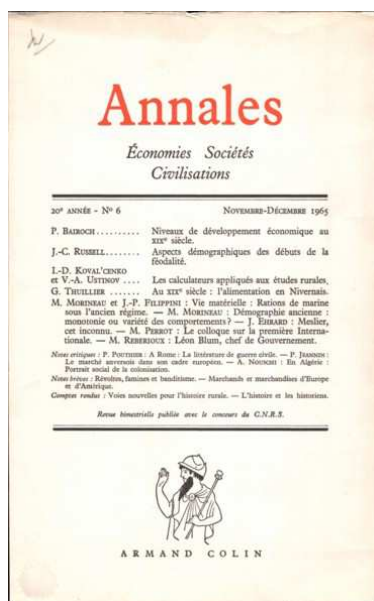
A 19. században professzionalizálódó történetírás a következő száz év során erősen specializálódott. A szakosodás oka a világ lényegesen bonyolultabbá válása volt. Az új kutatási területek kialakulása mindig reagált a már létező társadalmi vagy politikai jelenségekre, miközben maga is alakította a társadalom életét. Az addig domináns politikatörténet mellett egyre hangsúlyosabb lett előbb a gazdaság-, majd a társadalomtörténet kutatása is, de megindult az eszmetörténet és más ágakatok művelése is. Valamennyinek saját szaklapjai, kutatóintézetei, konferenciái, egyetemi tanszékei alakultak ki, vagyis e diszciplínák erőteljesen intézményesültek. Ezzel együtt a történészek számos új forrást vontak be kutatásaikba (statisztikák, anyakönyvek, összeírások, térképek, adójegyzékek, sőt: művészeti alkotások, pl. festmények; speciálisan a jelenkortörténészek számára pedig lehetőség volt a hang- és mozgóképi források, illetve az oral history – vagyis a szóbeli interjúk révén szerzett információk – bevonására is). Az új részdiszciplínák később maguk is kisebb irányzatokra váltak szét, pl. a társadalomtörténeten belüli családtörténet, várostörténet, a társadalmi nemek története (gender studies) stb. Fontos új területté vált a mentalitástörténet (vagy történeti pszichológia) is. E kihívásokra válaszul azonban megújult a hagyományos politikatörténet is, amely szintén alkalmazta a pszichológia, a gazdaságtörténet és más tudományok eredményeit. A szakosodás ellenére – vagy épp miatta – a részterületek integrálásának kísérletére is sor került. A szintetizálás az ún. totális történelem (histoire totale; az USA-ban pedig az „új történetírás”) programjával indult el. Ennek célja az, hogy az emberiség életét annak teljességében mutassa be, amelynek során a problémák elemzése, az interdiszciplinaritás és az összehasonlító módszer vált fontossá. Az addigi Európa-centrikus történetírás ezzel egyidejűleg kitágult és a többi világrész történetére is egyre nagyobb figyelem fordult.

Újszerű világtörténeti összefoglalások is megjelentek, amelyek az addigi fejlődésre alapozott szemlélet helyett sajátos életciklusú, egymás melletti és / vagy utáni kultúrákra, civilizációkra osztották az emberiséget és annak történetét. Az egyes kultúrák mindegyikének bekövetkezhet a hanyatló időszaka és végül bukása. Egyes szerzők a bukást azonban elkerülhetőnek tartották, ha az adott kultúra jó választ tud adni az őt ért kihívásokra. A gazdaság- és társadalomtörténészek viszont vizsgálni kezdték a fejlett ipari, illetve posztmodern társadalmak tömegfogyasztóvá válását is. Egyes történészek úgy vélték, hogy a különböző kultúrák előbb-utóbb mind eljutnak a fejlett állapotba (konvergencia-elmélet), míg mások ezt tagadták, sőt akár az egyes civilizációk jövőbeli összecepasását is feltételezték.

Fritz Fischer, Ernst Nolte, Reinhart Koselleck és Hans-Ulrich Wehler német történészek

A 20. századi német történetírást sokáig a **historizmus** uralta, amelyben a politikatörténet primátusa megmaradt. Vele szemben a harmincas években erősödött meg a **népiségtörténet**, amely az állam, a jog, a politika helyett a germán Népet helyezte középpontba. Ez az irányzat hamar **pángermán és faji jellegűvé** vált, Hitler alatt pedig dominálta a német történetírást, s egyúttal a náci rendet igazoló „harcoló tudománnyá” alakult át. **1945 után a német történészek** közti vita tárgya az lett, hogy a nácizmus létrejötte a német történelem kisiklása-e vagy inkább egy **különútról** (*Sonderweg*) van-e szó, amely az egész német történelmet jellemzi. Eleinte többségük az előbbi elmélet híve volt. A hatvanas években azonban megindult az a **történészvita** (*Historikerstreit*), amelynek elindítója egy hamburgi professzor volt, aki amellet kardoskodott, hogy Németország már az első világháború előtt a világalalom megteremtésére tört, így **Hitler nem kisiklás volt**, hanem e hagyomány folytatója. Mások, köztük a neohistoricista iskola tagjai tagadták ezt a kontinuitást. A kilencvenes években a „revizionista” iskola már zömmel túllépett az egyoldalú első világháborús német felelősség nézetén, amint egyre több ország levéltára tette nyilvánvalóvá azt, hogy szinte az összes nagyhatalomnak volt része a Nagy Háború kitörésében. A *Historikerstreit* szűkebb értelemben a nyolcvanas évek második felében zajlott és tárgya az volt, hogy **összehasonlítható-e a „totális” diktatúrák terrorja egymással** vagy pedig a nácizmus és főleg a Holokauszt egy egyedi és ezért minden mással összehasonlíthatatlan jelenség. Az államszocialista rendszerek összeomlása után a vita ismét fellángolt az ezredforduló tájékán, miután a szovjet rezsím szintén embertelen bűnei is egyre ismertebbé váltak.

Marc Bloch

Lucien Febvre

Fernand Braudel

Az *Annales* egyik címlapja és az iskola néhány fontos történésze

A **leginnovatívabb 20. századi történeti iskola**, amely a társadalom-történet terjedésében is döntő szerepet játszott, a francia *Annales* című folyóirat körül alakult ki 1929 után. Ennek vezető történészei többnyire a középkorral és a kora újkorral foglalkoztak ugyan, de a lapban jelenkortörténeti tanulmányok is megjelentek, sőt, valójában e korszaknak tulajdonították a legnagyobb jelentőséget. Az ***Annales*-iskola** tagjai **a totális történelem szellemében** a földrajzi, gazdasági, társadalmi, művelődéstörténeti, hétköznapi, pszichológiai aspektusok, illetve általában az élet teljességének bemutatására törekedtek. Igazán nagy hatásúvá a folyóirat szerkesztőinek második generációjától, azaz a II. világháború után vált. A vizsgálati módszerek közé bekerült a **folyamatok hosszútávú (*longue durée*) változásainak figyelembe vétele**. A harmadik generáció kutatásaiban ismét fordulat állt be, és a **mikrotörténet** (szűk földrajzi és időbeli határok közötti témák vizsgálata), és a **mindennapi élet eseményei** kerültek közép-

pontba, ugyanakkor továbbra is az *histoire totale* szellemében. A mikrotörténet tehát eltér a hagyományos helytörténetírástól is, mivel a **mikrovilágban is a globális tanulságokat keresi**. Keleten és Nyugaton is komoly hatása volt a történetírásra a marxizmusnak, amely fokozta a történetírás elméleti alapjai iránti érdeklődést, valamint növelte a gazdaság, illetve a társadalmi osztályok fontosságát a kutatásokban. Míg a **marxizmus** Nyugaton más irányzatok mellett termékeny tudott maradni, addig **a szovjet blokkon belül kizárólagossá**, dogmatikussá és terméketlenné vált. A leegyszerűsített, vulgáris marxizmus egyúttal kötelező irányzattá vált Sztálin alatt, s emiatt a történetírás színvonala is meglehetősen alacsonyra süllyedt, bár a hatvanas évek végétől már javult a szakszerűsége.

Külön kell szólni a 20. század második felének meghatározó politikai környezetének, **a hidegháborúnak a történetírásáról**. A szuperhatalmi szembenállás fő okozóját a nyugati **tradicionális iskola** történészei a Szovjetunióban látták, míg az USA szerepét passzívnak, vagy a nemzetközi együttműködést szorgalmazónak látták. Eszerint csak a szovjet expanzió elleni jogos védelem motiválta Washington, hogy szembeszálljon a szovjetekkel. A hatvanas években kibontakozó **revizionista iskola** tagjai viszont az USA-t tették felelőssé a szakításért és a szovjetek politikáját látják defenzívnek (illetve legitimnek ismerik el a szovjet biztonsági igényeket). A hetvenes évektől érkezett a szintézis: a **posztrevizionisták a kölcsönös felelősségről írnak** és középutas értékelést adnak a két fél motivációiról.

A 20. század utolsó harmadától jellemző a „**posztmodern**” történetírás. Az addig igen innovatívnak számító társadalomtörténet-írás válságba jutott. A történészek elméleti válaszokat kerestek a múlt megismerhetőségének kérdésére. Többen rámutattak arra, hogy a történeti leírás nyelvi megformálása is kihat annak jelentésére (*linguistic turn*, azaz **nyelvi fordulat** következett be a történetírásban). Vagyis az egyes **olvasók ugyanazt a szöveget másként is értelmezhetik**, csakúgy, mint a történészek a forrásokat. A történelmi múltat eszerint nem is lehet rekonstruálni. Egyes történészek ezért **a történetírást esztétikai vagy művészeti ágnak tekintették** és akár odáig is mentek, hogy a társadalmi emlékezet és a történetírás között nem is láttak jelentős különbséget. Az új történetírás egyik legmerészebb típusát az **alternatív (virtuális, kontrafaktuális) történetírás** jelenti, amely a „mi lett volna, ha” kérdését veti fel egyes történeti események kapcsán. A posztmodern áramlat eme „nihilista” nézetei ellen azonban számos történész fellépett, akik határozottan kiálltak a múlt megismerésének reális lehetősége mellett. Bár **tökéletesen objektív tudás és objektív történetírás nem lehetséges**, de a tudományos módszerek (amelyek ellenőrizhetők, megismételhetők stb.) eredményei közelítenek a múlt reális megismerésének ideájához.

Többet akarok tudni

Romsics Ignác: *Clio* bővületében. Budapest: Osiris, 167–244.

Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris, 2009. 25–34.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

historiografia.htm

Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

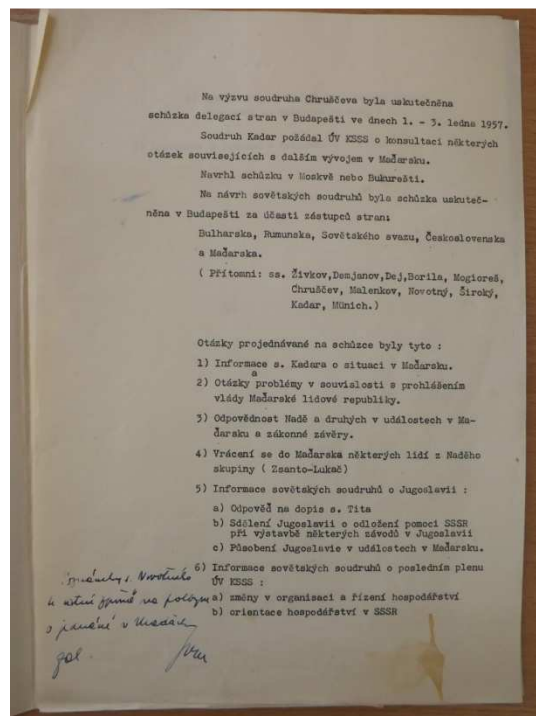
Mely történészek foglalkoztak a 20. századi magyar historiográfia történetével? Készítsen egy bibliográfiát e művekről (a könyvek, illetve a tanulmányok külön pont alá kerüljenek)!

4. A jelenkortörténet forrásainak sajátosságai és kutatásuk

A késő újkori, modern kori és jelenkori források sajátosságai jelentősen eltérnek az ókori és a középkori forrásokétól, ezért szükséges ezek jellemző vonásairól külön is szólni. A történész-, illetve történelemtanár-képzés első szakaszában hallgatóink megismerkednek a középkori forrásokkal és azok használatával, de a jelenkoriakkal már nem mindig.

A két időszak forrásainak közös vonása, hogy a **forrás** lehet bármilyen múltbeli emlék (tárgy, irat, épület, művészeti alkotás stb.); a **tárgyi, szóbeli és írott források** közül mindkét periódusban a (hivatalos) írott források a legfontosabbak. Az **irattan** kapcsán azonban jelentős különbség, hogy a középkori iratokkal foglalkozó oklevéltan esetén lényegében minden egyes fennmaradt oklevelet történeti forrásnak tekintünk, míg **az újkorban keletkezett hivatalos iratok**, az ún. **akták** olyan mennyiségben állnak rendelkezésre, hogy a történészeknek (levéltárosoknak, irattárosoknak) **komoly munkát jelent ezek között a szelektálás** (és a selejtezés). Míg az oklevelek „örök időkre” próbáltak rendezni egy ügyet (birtokadományozás, nemesi cím adományozása stb.), addig az akták **a mindennapi ügyintézés termékei**. A modern korban kiépült és egyre bonyolultabb hivatali apparátusok pedig évente több kilométer vastagságú iratot, aktát állítanak elő.

Az **akta** tehát **olyan hivatali irat vagy levél**, amely valamelyik igazgatási szerv intézkedésével kapcsolatosan keletkezett. Gyakran aktának nevezik az iratkötegeket is, de egy adott ügy konkrét iratainak összességét ügyiratnak is hívják. Egy ügyhöz gyakran rengeteg akta tartozik, ezért ezeket rendszerezni kell: erre szolgálnak az iktatószámok, iktatókönyvek, név- és tárgymutatók stb. Az iktatás lényegében az iratképző szerv nyilvántartását jelenti az általa kezelt ügyekről.

Egy akta egyik oldalának fényképe a Cseh Nemzeti Levéltár gyűjteményéből

A történeti kutatás szempontjából **legfontosabb iratképző szervek** az alábbiak. Az államigazgatás felső szervei (kormány, minisztériumok, országos hivatalok) mellett fontos szerepet játszanak az egyes pártok is. A bíróság, ügyészség, rendőrség, a hadsereg iratai, az egyházak, iparvállalatok, mezőgazdasági, kereskedelmi cégek mindannyian rengeteg hivatalos és félhivatalos iratot termelnek. De meg kell említeni az önkormányzatok, a közigazgatási szervek és

szakhivatalok (vízügyi, földhivatali, építésügyi, gyámügyi, néesség-nyilvántartó, statisztikai stb.) szerepét is – a felsorolás koránt sem teljes.

Az **iratokat rengeteg szempontból lehet csoportosítani**. Az analitikus irattan **formai, külső jegyek alapján** csoportosítja azokat (az irat anyaga, az íróeszköz, az írószer, az írásjelek típusa, iratforma és méret, pecsételési módja és anyaga szerint stb.). Az **irat értéke szerint** megkülönböztetünk maradandó és selejtezendő iratokat. Az **iratképzők jellege szerint** vannak magániratok, köziratok (hivatalos iratok) és félhivatalos iratok. Az **iratképzők egymáshoz való viszonya szerint** (szisztematikus irattan) megkülönböztetünk leiratokat, feliratokat és átiratokat (aszerint, hogy az irat címzettje alacsonyabb, magasabb, vagy azonos szinten van-e a hivatali hierarchiában) és semleges (belső ügyvitel keretében keletkezett) iratokat is. Az **iratok keletkezése szerint** (genetikus irattan) megkülönböztetünk vázlatot; fogalmazványt (piszkozatot); tisztázatot; kiadmányt, illetve beadványt. Ide tartozik az is, hogy az akta lehet eredeti és másolat, utóbbi esetben pedig: hiteles vagy nem hiteles; teljes vagy kivonatos; szöveghű vagy betűhű; egykori vagy kései. **Tartalmi ismérvei szerint** vannak akaratnyilvánító (azon belül parancsoló, rendelkező, megegyező); jogbiztosító; kegynyilvánító; kérelmező; továbbá ténymegállapító iratok. Az **iratok belső szerkezete** is csoportosítható, e szempontból az akták ismét hasonlítanak az oklevelekre: bevezetés (küldő fél és a címzett adatai, esetleg a keltezés is), szövegrész (megszólítás, az előzmények leírása, a rendelkezés és annak megszegése esetére vonatkozó szankciók) és zárórész (keltezés, aláírás, hitelesítés, pecsét) található ezekben is. A **hivatalos iratok** (jogsabályok, határozatok, parancsok, kiáltványok, szerződések, adománylevelek, kérvények, kihallgatási jegyzőkönyvek, ítéletek, panaszok, jegyzőkönyvek, összeírások, statisztikák, tervrajzok stb. stb.) **mellett forrásoknak tekintjük a sajtót és számos személyes magániratot** (magánlevél, emlékirat, önéletrajz, napló). Speciálisan modern-, illetve jelenkori sajátosság a hangfelvételek, a fényképek és (hangos, majd színes) mozgóképek létezése, továbbá az utolsó (bő) ötven év történetére vonatkozó személyes interjúkészítés (*oral history*) lehetősége.

A forrásokat őrző **intézmények** a jelenkortörténet kapcsán is a **múzeumok, könyvtárak és levéltárak**. A múzeumok elsősorban tárgyi, a könyvtárak nyomtatott és kötetekbe kötött, a levéltárak pedig kézzel vagy géppel írt hivatali és magániratokat őriznek. (De a könyvtárnak is lehet kézirattára és a levéltár is őrizhet könyveket.) A levéltár fogalma kettős: egyrészt valamely hatóság (testület, család vagy személy) működése során létrejött és birtokában maradt iratok összessége, másrészt egy olyan tudományos intézmény, amely a történelmileg fontos iratokat gyűjti, rendszerezi, őrzi, kutatásra bocsátja (sőt fel is dolgozza azokat). A levéltár abban tér el az iratképző (állami, önkormányzati, egyházi stb.) iratképző szervezetben működő irattártól, hogy az irattárban „élő iratokat” tárolnak, amelyeknek még aktualitása van vagy lehet – míg a levéltárban „holt iratok” vannak, amelyeknek már csak történelmi jelentősége van. Az irattárból a levéltárba való kerülés során az iratokat selejtezik is.

A Nemzeti Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Levéltár épülete

A **történelmi** kutatásban használt **forrásokat két nagy csoportra** osztjuk: elsődleges (primer), illetve másodlagos (szekunder) forrásokra. A **primer források** sajátossága, hogy 1. az adott történelmi eseménnyel (többnyire) egyidejűleg keletkeztek és/vagy 2. „szerzőjük” valamely

hivatalos szerv, vagy pedig olyan személy, aki közvetlen résztvevőként, szemtanúként jelen volt és így saját, közvetlen benyomásokkal rendelkezik arról. A hivatali iratok tehát mindig primer források, bár nem mindig jelentősek a történeti kutatás számára (ezért is selejtezik őket). A személyes emlékezetek egy része ugyan nem egyidejűleg keletkezett (memoár, önéletrajz, *oral history*-interjú), de ezeket mégis primer forrásnak tekintjük. Sok kutató így kezeli a sajtót is, amely ugyan az eseményekkel egyidőben keletkezett, de a hírek és tudósítások egy részének szerzője nem saját szemével látta, nem saját fülével hallotta az eseményeket, így ezek szigorú értelemben nem primer, hanem szekunder jellegűek. Fokozottan igaz ez a publicisztikára.

Ezért fontos a forráskritika szerepe. A történészeknek mindig kétoldalú kritika alá kell vetnie a forrásokat: a külső kritika azt vizsgálja, hogy eredeti-e a forrás vagy hamisított, míg a belső kritika célja a tartalmi vizsgálat (a szövegben szereplő állítások mennyire felelnek meg más források állításainak, a korról fennálló ismereteinknek stb.) Arra kell törekednünk, hogy a forrásaink mindig sokrétűek legyenek, számos forrást kell összevetnünk egymással.

Mindez vonatkozik a szekunder forrásokra is. Ilyen másodlagos forrásnak azt tekintjük, amelynek szerzője nem volt jelen az adott eseményen, hanem másodkézből tudósít róla. Mint láttuk, egyes sajtóforrások is ilyennek minősülnek, de a szekunder források alatt alapvetően a történészek írásait, az ő könyveiket és tanulmányaikat szoktunk érteni.

Mindkét forrástípus, a primer és a szekunder elemzésének megvannak a maga sajátos szabályai. A primer forrásoknál az alábbiakra kell figyelmet fordítani: 1. Helyezzük történelmi kontextusba a forrást! (Ki írta? Mit tudunk e személyről vagy intézményről? Hol, mikor és miért íródott a forrás? Kinek szólt és mit tudunk e célközönségről?) 2. Határozzuk meg a forrás típusát, ismerjük meg ennek fő sajátosságait. 3. Értsük meg a forrást! (Keressük meg a kulcsszavakat, az alapállítást. Milyen bizonyítékok és milyen feltevések állnak a forrás mögött? Milyen problémákat nevez meg és milyen megoldást remél erre?) 4. Értékeljük ki a forrás történelmi információját! (Mennyire jellegzetes, milyen széles körben vált ismertté? Milyen korabeli értékeket, eszméket jelenít meg? Stb.) 5. Alakítsunk ki saját, önálló értelmezést. Szekunder forrást használhatunk tények megállapítására, háttér-információk megszerzésére és különböző értelmezések megismerésére ugyanarról a témáról. Az értelmezések feltárása és megismerése hasonlít a primer források elemzésére: a szerző személyét és a mű keletkezése időszakának sajátosságait is ismernünk kell, emellett az adott történész állításait, bizonyítékait, politikai és más értékeit kell megtalálnunk, figyelve megválaszolatlan kérdéseire, hibás módszereire is. Természetesen össze kell vetnünk más szerzők állításaival.

Többet akarok tudni

Fazekas Csaba: Bevezetés az újkori magyar történeti források tanulmányozásába.

<http://www.uni-miskolc.hu/~bolfazek/forras.htm>

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

[forrasok.htm](#)

Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

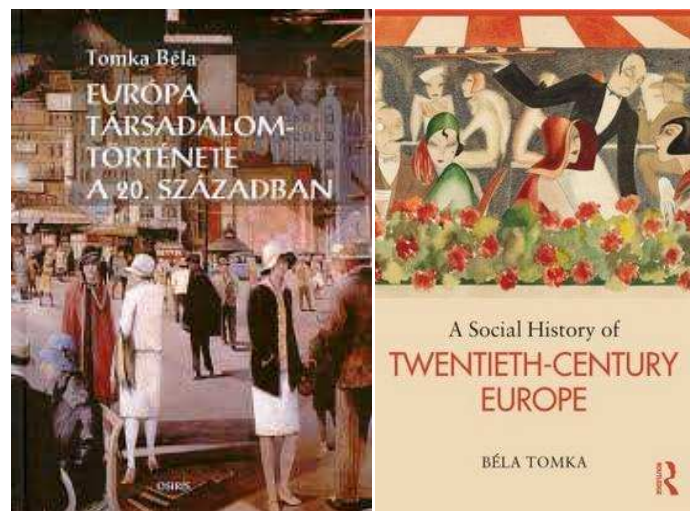
Keressen a könyvtárban 20. századi történelmi forráskiadványokat! Gyűjtse össze ezek alapján, hogy milyen kritériumai vannak a tudományos forráskiadásnak. Válasszon ki néhány forrást és a leckében megadott szempontok alapján elemezze őket!

5. Politika, történelem és társadalom

A 20. század a történettudomány jelentős mértékű specializálódását hozta magával. Nem csak a politika-, gazdaság- és társadalomtörténet különült el egymástól, hanem ezeken belül is önálló részdiszciplínák alakultak ki. Nem lenne helyes azonban, ha ezekre úgy tekintenénk, mint egymástól elkülönült részekre, amelyek között nincs semmilyen összefüggés.

Habár a 19. században a politikatörténet és annak egyes elemei (hadtörténet, diplomáciatörténet) jelentette „a” történelmet, a 20. században kifejlődő társadalomtörténet egyik értelmezése szerint nincs szükség arra, hogy a történelemet szektorokra osszuk szét (politika-, gazdaság-, társadalomtörténet stb.), hanem a társadalomtörténet magába foglalja a teljes történelmi elemzést (*histoire totale*, totális történelem). Ebben az értelemben a politikatörténet a társadalomtörténet része, ami nem is meglepő, mivel a politikai élet is csak egy adott társadalmon belül képzelhető el. Más kutatók elkülönítik a két szférát egymástól, és arra hívják fel a figyelmet, hogy a „dobok, kardok és trombiták” vizsgálata helyett a társadalomtörténet a „serpenyők és fazekak” történetét kívánja feltárni, vagyis érdekes, de korábban kevésbé vizsgált jelenségeket, mint amilyen a hétköznapi élet története. Nyilvánvaló azonban, hogy ma már nem lehet a társadalomtörténetet maradékelvűen meghatározni, vagyis nem mondható, hogy a társadalomtörténet a történelem azon része, amelyből „kihagyják a politikát” – azért sem, mert a társadalomtörténet sajátos módszertana révén a teljes történetírást megújította.

Mindezek értelmében kijelenthető, hogy „a politika a társadalmi élet azon szférája, melyben a társadalom működését meghatározó döntések megszületnek, s egyben azok végrehajtását is biztosítják” (Tomka Béla). A politika és a társadalom kapcsolatának elemzése fontos kutatási irányvá vált. Némileg meglepő módon eleinte az a nézet dominált a kutatók között, hogy a politikai viszonyokat jelentősen befolyásolják a társadalmi viszonyok, illetve mások a politika és társadalom egymástól független együttélése mellett érveltek. Csak a 20. század második felében terjedt el az az álláspont, hogy a politika is hatást gyakorol a társadalom működésére, így valójában kölcsönhatásról beszélhetünk közöttük.

Tomka Béla kötetének magyar és angol változata Európa társadalomtörténetéről

Az egy adott társadalmon belüli jelentős és tartós politikai véleménykülönbségeket politikai törésvonalaknak nevezzük. A legtöbb országban a kialakuló pártrendszerek is ezen törésvonalak mentén formálódnak ki, ugyanakkor a létező pártok maguk is alakítják e törésvonalakat (pl. erősítik vagy gyengítik azokat). Ilyen törésvonalak minden társadalomban, minden országban léteznek, bár számuk és az egyes törések erőssége különböző lehet. Ennek révén tehát minden társadalom természetes állapota, hogy különböző célok és értékek mentén egymással politikailag szembenálló csoportok léteznek benne, s így az is, hogy a törésvonalak

miatt több párt működjön ezekben. **Diktatúrák** esetében e különbségeket erővel elnyomják, így ott **valódi értelemben vett pártok sem léteznek**. Számos párt nélküli diktatúra is ismert, de az egypártrendszerű diktatúrák pártjai sem tekinthetők „valódi” politikai pártnak.

A továbbiakban **a legfontosabb törésvonalak:** a vallási, az etnikai, az osztályalapú és a regionális törések mellett az előző rendszerhez (*ancien régime*) vagy a status quoóhoz való viszony alapján létrejött törésvonal sajátosságait tekintjük át.

A 20. századi elvallástalanodás (**szekularizáció**) ellenére a vallási törésvonal még mindig **sze-repet játszik**. A modern pártrendszer elődje a reformáció időszakáig vezethető vissza, vagyis a pártok kialakulását a katolikus–protestáns ellentét tette lehetővé. Főleg a vallásilag vegyes országokban volt erős ez a törés (pl. Hollandia). Emellett a 20. században a hívők és az ateisták közötti ellentét egy újabb vallási törésvonalat is létrehozott, főleg a homogén katolikus országokban (pl. Olaszország). A protestáns országokban a vallási törésvonal szerepe kisebb. Az **etnikai (és nyelvi) törésvonal** a nemzetállamok kora, a hosszú 19. század során vált jelentőssé. Különösen jelentős volt ez Kelet-Közép-Európában, ahol a nagy birodalmak 1918-as felbomlása után sem homogén nemzetállamok, hanem nemzetiségileg vegyes országok alakultak ki. Itt még a 21. században sem szűntek meg ezek az ellentétek, vagyis a modernizáció nem számolta fel az etnikai konfliktusokat. Sőt, az utóbbi évtizedek **etnikai reneszánsza** következtében Nyugat-Európa nemzetállamain belül is kialakultak ilyen törések (skót, katalán, baszk szeparatizmus stb.), de ellenkező példát is lehet felhozni (Svájc).

Szintén 19. századi, de inkább annak második felében kialakult törés az **osztályalapú ellentétek köre**. Az akkori jelentős jövedelmi (és vagyoni) különbségek ellen alakultak meg a szociáldemokrata pártok, kifejezetten osztályalapon állva (azaz a munkásosztály pártjaként). Kelet-Közép-Európában a két világháború között jellegzetesek voltak a parasztpártok is. S bár a 20. század közepén a jövedelem-különbségek jelentősen csökkentek, s a szociáldemokrata pártok is **néppártosodtak** (más társadalmi rétegeket is magukhoz vonzottak), de 1973 után vagyoni és jövedelmi különbségek ismét növekedni kezdtek. Így e törés jelentősége sem szűnt meg, sőt a jövőben akár újra növekedhet is.

Regionális különbségek kialakulhatnak falu és város, de egyes országrészek (pl. Észak- és Dél-Olaszország) között is. A törés lehet tisztán gazdasági alapú, de emellett kulturális jellegű is. A város–vidék ellentét esetében pl. az urbanizáció egy szekularizált, individuális társadalmat hozott létre, amely fogékonyabb volt a radikalizálódásra is.

Az előző rendszerhez való viszony elsőként az 1789-es francia forradalom esetében vált fontos töréssé. Ez alapján jöttek létre a konzervatív és a liberális pártok, a 19. század meghatározó politikai erői. A 20. századra e konfliktus már nem volt alapvető, így az e pártok közti törés is megváltozott, s az általános választójog miatt választói bázisuk is átalakult, sőt a liberális pártok vissza is szorultak. Az 1990 utáni Kelet-Közép-Európában e törésvonal-típus újra megjelent: az **ancien régime** azonban itt a kommunista rendszer volt, amelynek elitje részben átmentette hatalmát. Így a volt diktatúrához és haszonélvezőikhez való viszony fontos törésvonallá, akár a pártrendszer alapjává is válhatott ezen országokban.

A 20. századi politikai rendszerek egyik legmeghatározóbb vonása a **politikai mobilizálódás** és a választójog kiterjedése volt. Ennek eredményeként a legtöbb országban kialakult az **általános választójog**. A 19. században még a parlamentáris rendszerek sem voltak demokratikusak, a választásra jogosultak aránya alacsony volt. Néhány országban a férfiak már általános választójogot kaptak, ám a nők nem választhattak. Máshol a férfiak szavazati jogát is **cenzussal** (pl. vagyoni, műveltségi előírásokkal) korlátozták. A **parlamentarizmus** is korlátozott volt, mivel az uralkodók vagy az arisztokratikus jellegű, nem választott felsőházak jelentős jogokkal rendelkeztek.

Fordulat az első világháború idején következett be. Skandináviában már a háború előtt és alatt, máshol a harcok elülte után kaptak választójogot a nők (nem mindenütt teljes körűen), és a férfiak választójoga is több országban ekkor vált általánossá. Mindez nem hozta magával

automatikusan a demokratikus rendszer létrejöttét, sőt a politikai mobilizálódás több helyütt szélsőséges diktatúrák kialakulásához is hozzájárult (pl. a náci Németország esetében).

A második világháború után kaptak választójogot az olasz, belga és francia nők is, míg utolsó európai országgént Svájcban ez csak 1971-ben következett be. Az általános választójog következtében sok országban átalakult a választások módja is, az egyéni választókerületeket zömmel arányos rendszerekre (és listás szavazásra) cserélték le (a legfontosabb kivétel e téren Nagy-Britannia volt). A választójog bővülése újabb társadalmi rétegeket, s ezzel újabb pártokat is bevont a politikai életbe. Az arányos választási rendszerek esetén ez azzal is járt, hogy egypárti kormányok helyett zömmel koalíciók jöttek létre.

Többet akarok tudni

Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest: Osiris, 2009. 359–394.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!

pol_tort_tars.htm

Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

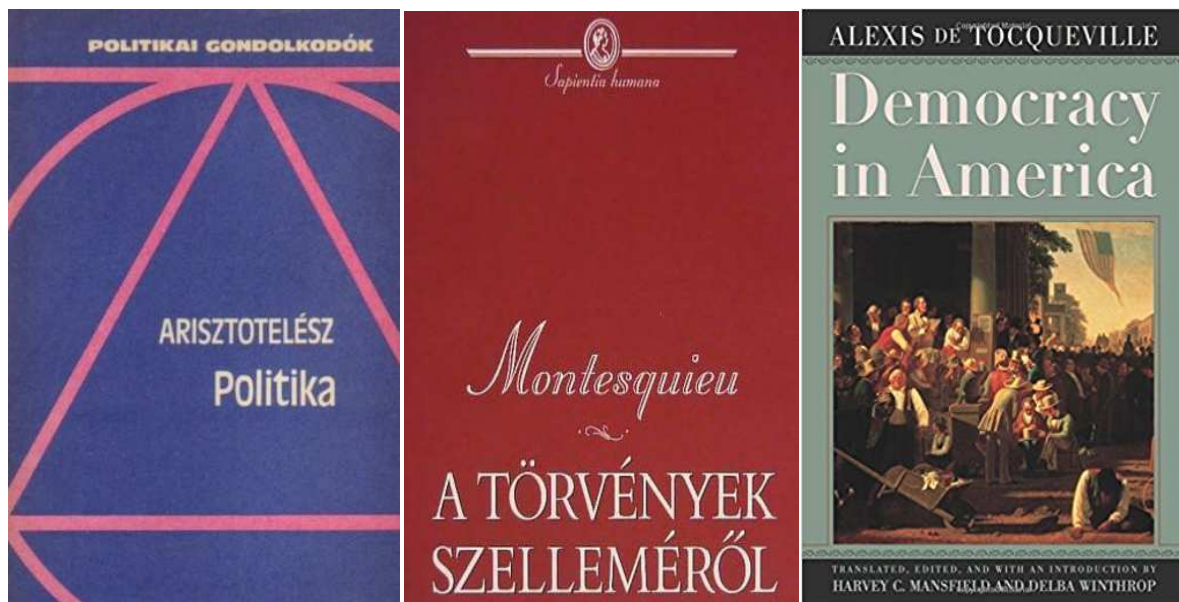
Feladat a kiválósághoz

Válasszon ki egy országot és vizsgálja meg a 20. századi pártrendszerét! Gyűjtse össze, hogy mely korszakban milyen politikai törésvonalak alapján jöttek létre az adott pártok! A két világháború között, a hidegháború során és 1990 óta megváltoztak-e a törések és ha igen, miért?

6. A 20. század politikai rendszerei I. Demokráciák

A jelenkori politikai rendszerek tárgyalása előtt tisztáznunk kell két fogalom, az **államforma** és a **kormányforma** különbségét. Az **államforma az államfő személye szerint** lehet monarchia (örökletes jelleggel) vagy köztársaság (többnyire választott államfővel); **a közigazgatási szintek száma szerint** elkülönítünk egységes (**unitárius**) államokat és szövetségi államokat (**föderációkat**). Ez utóbbi nem tévesztendő össze az államszövetségekkel (**konföderációval**), amelynek tagjai szuverén, önálló államok, ez tehát egy lazább egység, mint a szövetségi állam tagjai között. A **kormányforma viszont a hatalomgyakorlás módja szerint** különül el. Az ókorban három kormányforma volt: egyeduralkodó, az előkelők egy szűk körének uralma (oligarchia vagy pozitívabb megítélésű vezetői csoport esetén arisztokrácia) és a demokrácia (a nép, tehát sokak uralma). A **20. században is három alapvető forma** különül el: a **diktatúra**, az **autoriter rendszer** és a **demokrácia**.

A **demokrácia fogalma** nem határozható meg pontosan, mindenki által elfogadott, végleges definíciót adni nem is lehetséges. A szó az ókori Athénből származik, a görög kifejezés szó szerint népuralmat jelent. Szükséges leszögezni, hogy az antik demokrácia-fogalom jelentősen eltért a jelenkoritól. Az ókori demokráciák pl. közvetlen részvételre alapozódtak, viszont nem terjedtek ki a polis összes lakójára. Ezzel szemben **a mai demokráciákban** mindenki azonos jogokkal rendelkezik, s mivel ma városállamok helyett nagy lakosságszámú országok léteznek (tömegdemokráciák alakultak ki), ezért ezek **közvetett**, vagyis **képviseleti demokráciák** (bizonyos esetekben – pl. népszavazás esetén – közvetlen elemekkel). Ilyen értelemben a jelenkori demokráciák **nem tisztán népuralmat jelentenek**, hanem választói felhatalmazáson nyugvó kormányzati rendszert.

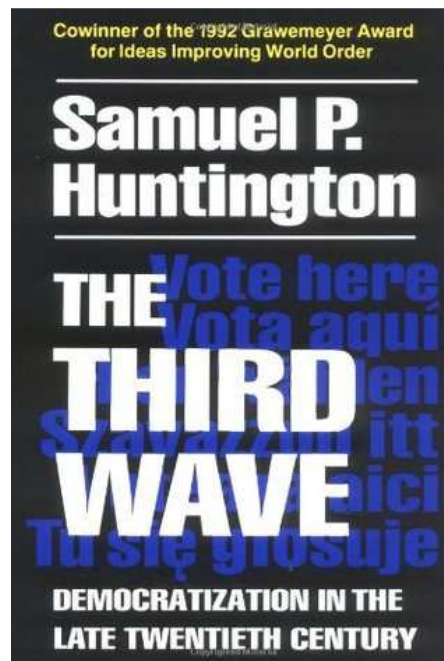

Ókori és újkori gondolkodók művei a demokráciáról

A **mai demokráciák minimális követelménye a (szabad) választások léte**, de formailag léteznie kell azoknak az intézményeknek is, amelyek a képviseleti rendszert alkotják (választási szervek, törvényhozás, végrehajtás stb.) A **szigorúbb meghatározás** megköveteli azt is, hogy ezek az intézmények **valóban alkotmányos módon működjenek**, tehát tartalmi feltételeknek is meg kell felelnie: a választásnak érdemnek kell lennie, ahol az ellenzéki erők győzelme lehetséges és a választás eredménye a kormány összetételét is befolyásolja. E szigorúbb követelmény **megvalósulása esetén beszélünk liberális demokráciáról**. A demokráciában a közügyek intézői, a politikusok állampolgári felhatalmazással és bizalommal rendelkeznek meg-

választásuk időtartama alatt, tevékenységük pedig a választók (illetve az ellenzék és a sajtó) által ellenőrizhető.

Ezzel összefüggésben kell szólni a **hatalmi ágak elválasztásáról** is. A **klasszikus, 18. századi meghatározás (Montesquieu)** szerint három hatalmi ág létezik, a **törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató**, s ezeknek egymástól függetlenül kell működnie. A **20. században** a helyzet több szempontból megváltozott. A hatalmi ágakhoz csatlakozott a **média** (előbb az írott, majd az elektronikus sajtó is), amelynek függetlensége fontos kritérium. **Másrészt a törvényhozó és a végrehajtó hatalom** elválasztása a jelenkori rendszerekben nem feltétlen előírás már. A legtöbb demokratikus rendszer ugyanis ún. **parlamentáris** jellegű, s ezekben az a párt (vagy koalíció) alakít kormányt, amely a választásokon többséget szerzett, tehát ugyanazon erők adják a parlamenti (törvényhozó) erők többségét, mint akik a kormányzati (végrehajtó) hatalmat. Ez az **összeolvadás** akkor nem veszélyezteti a demokráciát, ha szabadon működik az ellenzék, amelynek szabad választások útján valódi esélye is van arra, hogy a következő alkalommal kormányra kerüljön, s ellenzékben is bírálhatja (ellenőrizheti) a kormány munkáját. **Hatalommegosztásról más módon is beszélhetünk.** Meg lehet osztani azt törvényhozás **két kamarája között** is, amelyek tagjait mások és más módon is választhatnak meg és az alsó- és felsőház feladatköre is eltérhet. A szövetségi államok esetében **a föderáció és a tagállamok között** is létrejön a különféle politikai jogosítványok szétosztása.

Könyv a demokratizálódás harmadik hullámáról

A **demokratizálódásnak három**, időben jól elkülönülő **hulláma** zajlott le a világon. Valamennyire az volt jellemző, hogy abban az időszakban érzékelhetően több állam vált demokráciává, mint ahányan a fejlődése esetleg az ellenkező irányban haladt. Az első hullám volt a leglassabb, ugyanakkor a leghosszabb időn át tartott, az **1820-as évektől kb. száz éven keresztül**, vagyis az első világháborút követő években még zajlott ez a hullám. A demokráciák terjedése ekkor a régi európai birodalmak összeomlásával és új államok alakulásával is összefüggött. **1922-től** azonban elindult az **első ellenhullám**, amelyre a demokráciák befolyásának és számának visszaszorulása, valamint a diktatúrák terjedése volt a sajátossága. Első jele Mussolini hatalomra jutása volt, a legsúlyosabb következménye viszont a németországi náci rendszer létrejöttének volt. A **második világháború után** kezdődött a demokratizálódás **második hulláma** (amelynek legfontosabb eleme az NSZK és Japán demokráciájának kiépülése, India füg-

getlenné válása voltak). Az **ötvenes évek végétől a hetvenes évek közepéig** zajló **második ellenhullám**ban számos latin-amerikai országban jött létre (ismét) diktatúra, de ide sorolhatunk számos, a gyarmati uralom alól felszabadult afrikai és más államot is. A **harmadik demokratizálódási hullám** első súlypontja ismét Európában volt, a **hetvenes évek közepén** a dél-európai diktatúrák (spanyol, portugál, görög), a nyolcvanas évek végén a kelet-európai kommunista államok demokratizálódtak, de a folyamat a következő években más kontinensekre is áterjedt. Az **ezredforduló után** a demokratikus rendszerek több esetben válságba kerültek és sor került a **harmadik ellenhullám**ra, amely ma is tart. A demokratizálódási hullámok az első három hullámban a Közel-Kelet kivételével minden térségre kiterjedtek, bár nem érintettek minden államot. Az Egyesült Államok kísérletet tett arra, hogy az iszlám világban is elterjessze a másutt már bevett népuralmi rendszereket, de ez az ún. **demokrácia-export** kudarcba fulladt. Ugyanakkor **2011** után ettől függetlenül is jelentkeztek az arab világban olyan tömegmozgalmak, amelyek a demokrácia megteremtésének ígéretével jártak (ún. **arab tavasz**), de ezek megítélése ellentmondásos, feltehetően nem egy kezdődő negyedik hullám részét alkotják.

A demokratikus rendszereket működésük alapján három további csoportra lehet osztani. Európában többnyire **parlamentáris demokráciák** jöttek létre. A választójog kiterjedésével alakultak ki azok a modern parlamentek, amelyek az adott ország állampolgárainak összességét képviselték. A 18. században az európai alkotmányos monarchiák még a parlamenttől függetlenül nevezték ki a kormányokat, amely így az uralkodónak volt felelős. A 19. században fokozatosan **kialakult a parlamentnek felelős kormányzás** elve és gyakorlata. Ez azt is jelentette, hogy az uralkodók (köztársaság esetén annak elnökei) a parlamenti erőviszonyok alapján nevezték ki a mindenkori kormányt, a végrehajtó hatalmat. A politika centrumába a pártok kerültek: ezek állítottak jelölteket a választásokon, s a legtöbb jelöltet a parlamentbe juttató pártok vagy pártszövetségek (koalíciók) alakítottak kormányt.

Parlamentáris vagy elnöki kormányzás?

A második típus, az ún. **elnöki rendszer** elsőként az Egyesült Államokban jött létre. Itt **továbbra is életben van a hatalmi ágak elválasztásának eredeti, 18. századi elve.** Ez úgy lehetséges, hogy a törvényhozást (pontosabban annak mindkét házát, mivel az USA szövetségi állam) és az államfőt (elnököt) a lakosság választja meg demokratikus úton. Európai értelemben vett kormány nem is létezik: a végrehajtó hatalom élén az elnök áll, akit az általa választott (állam)titkárok segítenek a kormányzásban (nem pedig miniszterek). Az elnök így nem felelős a törvényhozó hatalomként működő Kongresszus két házának, amely pedig az elnöktől függetlenül hozza meg a szövetségi törvényeket. A kongresszus egyik vagy akár mindkét házában gyakran nem is az a párt rendelkezik többséggel, amelyikhez az elnök tartozik.

A harmadik típus sajátos átmenetet testesít meg. Az ún. „félelnöki rendszer” Franciaországban jött létre 1958-ban, az Ötödik Köztársaság kialakítása során. A francia demokrácia két korábbi köztársasága idején (1870–1940, illetve 1944–1958) a törvényhozó hatalom szélsőségesen a végrehajtó hatalom fölé kerekedett, s így a kormányok ingatagok voltak, az ország irányítása nem volt stabil. A köztársasági elnöknek sem volt joga feloszlatni a parlamentet. Az instabil állapot helyett vezették be az új rendszert 1958-ban. Lényege az, hogy az elnöknek erős végrehajtó hatalmat adnak, de (szemben az USA-val) megmarad a kormány intézménye is, amely a Nemzetgyűlésnek felelős. Az elnök és a kormány megosztják a végrehajtó hatalmat. Alapesetben a köztársasági elnök gyakorolja e jogok többségét, de csak akkor, ha a parlamenti többségre támaszkodó kormányban saját pártja is részt vállal. Amennyiben az elnök politikai pártja ellenzékbe szorul (ún. együttélés, *cohabitation*), a végrehajtó hatalma visszaszorul, jogai többsége a miniszterelnök kezébe kerül át.

Többet akarok tudni

Körösényi András: Kormányzati rendszerek. In: Gyurgyák János (szerk.): Mi a politika? Budapest: Osiris, 2003. 61–73, 76–77.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!
demokracia.htm

Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Készítsen egy táblázatot, amelyben a demokratizálódás három hulláma és ellenhulláma szerepel. A táblázat második oszlopába gyűjtse össze az adott korszakban demokratizálódó, illetve diktatúrává váló államok nevét!

7. A 20. század politikai rendszerei II. Diktatúrák, totális rezsimek

A **diktatúra** a demokráciához hasonlóan ókori eredetű szó, ám ezúttal nem görög, hanem latin (római) származású. Eredeti jelentése nem is volt pejoratív, hiszen a diktátor címet szükség-helyzetben, önként ruházták egy választott vezetőre, ráadásul mindössze hat hónapra. Sokkal közelebb áll a mai diktatúra fogalmához a görög **tűrannisz**, illetve diktátoréhoz a **tűrannosz** kifejezés jelentése (bár a poliszok korában sokáig ezeknek sem volt negatív képzetársítása, de Platón idején már nyilvánvalóan igen). A **középkori és újkori európai történelemben nem szoktunk diktatúrákról beszélni** (Európán kívüli birodalmak esetén is inkább despotizmusról). Így a diktatúra újabb értelmezése szintén kifejezetten 20. századi fogalom.

A **diktatúra modern értelemben önkényuralmat** jelent, többnyire egy ember (a diktátor), vagy néhány (zömmel latin-amerikai) esetben egy katonatiszti csoport (**junta**) **alkotmányos kontrolltól mentes hatalmát**. Természetesen a társadalom egyes tagjai sem gyakorolhatnak felette ellenőrzést. A politikai döntések nem parlamenti vitában, hanem a diktátor egyedüli határozata alapján születnek meg. A hatalmat nem választói felhatalmazás legitimálja, hanem az akár **isten eredetű** is lehet (ezzel a hagyományos monarchiák uralkodói élnek), de **ideológiai alapra** is épülhet (pl. a kommunista rendszerek esetében a „tudományos szocializmus” tanaira), esetleg **személyes karizmára** vagy egyszerűen **erőszakra** (pl. katonai diktatúrákban).

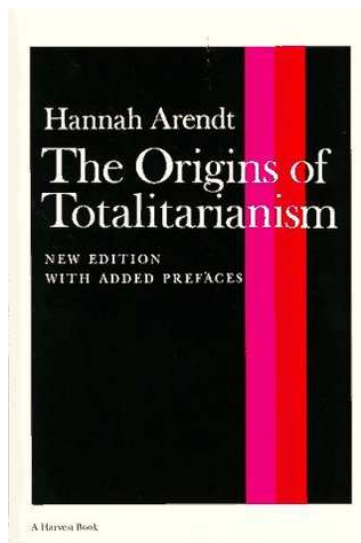
Az önkényuralomban is működhet(nek) a modern kor politikájában oly jellemző párt(ok). Eszerint **megkülönböztetünk egypártrendszerű diktatúrát, látszat-többpártrendszert** (amelyben a vezető párt mellett működnek „társutas” pártok, melyek elismerik a fő párt vezető erejét), de **lehetnek** olyan diktatórikus rezsimek is, **ahol egyetlen párt sem létezik**. Ha mégis, akkor a rendszer vezető pártját **állampárt**nak nevezik, magát a rezsimit pedig **pártállam**nak. Ennek fő sajátossága az, hogy a **párt és az állam összefonódik**, méghozzá úgy, hogy a párton belül létrejönnek az állami szervek „tükröképei”, s ezek a pártszervek irányítják, utasítják az állam szerveit. Így az állam működése csak a végrehajtás, a konkrét döntéseket a párt és annak vezetője hozza meg. Az ilyen rendszerben **nem működnek civil**, vagyis a kormányzattól független **szervezetek**. Ezek helyett „társadalmi” vagy „tömegszervezetek” léteznek, amelyek monopolhelyzetűek (pl. csak egyetlen ifjúsági szervezet működhet, lásd a **Hitlerjugend**et a náci Németországban vagy a **Komszomol**t a Szovjetunióban). E tömegszervezetek hatósági szereppel is bírnak, a bennük való tagság gyakran kötelező is. Ezek ily módon a pártállami rendszer részét képezik. A pártállamok e szisztémája főleg a kommunista rendszerekben fejlődött ki, de a náci és a fasiszta diktatúrákban is van létjogosultsága, hogy beszéljünk róla.

<u>Hatalmi ág</u>	<u>Párt</u>	<u>Állam</u>
(Választás)	Kongresszus (3–5 évente)	parlamenti „választás”
Törvényhozás	Központi Bizottság (80-150 fő, évi 3–6 ülés)	országgyűlés (nemzetgyűlés, népgyűlés); többszáz fő, évi 2-3 ülés)
Valódi tv.-hozás	Politikai Bizottság (Elnökség, Politbüro) (1-2 hetente) (10–15 fő a KB-ből)	prezídium (Államtanács, Elnöki Tanács) (a parlament tagjaiból)
Végrehajtás	Titkárság (8–10 fő, napi ügyek intézése) felügyeleti területek: „tárcák”	Minisztertanács (kormány) élén a kormányfő (Min.Tanács elnöke)
Főhatalom	főtítkárság, első titkár (vezeti a KB, PB és a Titkárság üléseit, szervezetét is!) sokszor személyi átfedés az államfővel vagy kormányfővel	államfő (prezídium, Elnöki Tanács vagy Államtanács elnöke, ritkán köztársasági elnök)

A párt és az állam egymással párhuzamos szervei a pártállami rendszerben

A 20. századi diktatúrák **a modern tömegtársadalom termékei** (a mai demokráciákhoz hasonlóan). Figyelemre méltó, hogy a gazdaságilag fejlettebb centrum-országok általában elkerülték a diktatúra bevezetését, míg az **elmaradottabb félperiférián a 20. század első felében, a perifériákon pedig 1945 után is gyakoriak voltak az önkényuralmak**. Fokozottan igaz ez az Európán kívüli világra, ahol a brit telepesgyarmatokból lett domíniumok (Kanada, Ausztrália stb.), illetve 1945 után Japán, India és Izrael kivételével a diktatúrák voltak gyakoribbak. A gyarmati igát lerázó államokban nem voltak ritkák a katonai puccsok, melyek során az egyik diktatórikus rendszert a másik váltotta fel. Az összefüggés nagyrészt fordítva is igaz: **a demokráciák gazdasági fejlődése általában felülmúlja a diktatúrákét** (kivéve néhány sikeres ázsiai fejlesztő diktatúrát, amelyekkel szemben a demokratikus India növekedési üteme elmaradt). Bizonyos értelemben a diktatúrák létrejötte maga is a modernizálódás igényére adott válasz, legalábbis Európában. Akkor alakulnak ki e rendszerek, ha a **társadalom politikai mobilizálódása jelentősen megnő**, ugyanakkor gazdasági válság vagy fejletlenség következtében az egy főre jutó nemzeti termék nagysága csökken. Ilyenkor a politikailag aktív tömegek mozgósíthatók különféle demagóg és szélsőséges eszmék mentén, amelynek révén antidemokratikus erők juthatnak hatalomra. A diktatúra tömegmozgalmaiban való részvétel ugyanakkor egyes esetekben akár a demokratizálódást is elősegítő tapasztalat lehet.

A 20. század bizonyos értelemben a diktatúrák kora is volt. **A demokratizálódás három hulláma után mindig volt egy ellenhullám** is, amelyben új diktatúrák jöttek létre. Összességében azonban úgy tűnik, hogy Európában a legönkéntibb rendszerek az első ellenhullám idején jöttek létre, s ezt követően **egyre „puhább” diktatúrák** alakultak ki.

A totalitarizmus gyökerei – az egyik legfontosabb könyv a totális rendszerekről

A legszigorúbb diktatúrák tehát a két világháború között jöttek létre. Közülük a Szovjetunióban kiformálódó **bolsevik (sztálinista)** és a Hitler által vezetett Harmadik Birodalomban létezett **náci** rendszert szokták kiemelni mint „**totális**” rendszereket. Annak ellenére, hogy **ideológiai hátterük teljesen különböző** volt (a nácik a fajok harcát, a kommunisták az osztályharcot helyezték politikájuk középpontjába, a náci rendszer szélsőjobboldali, a bolsevik pedig szélsőbaloldali volt stb.), ezért elvileg gyökeresen különbözniük kellene, mégis **meglepően sok közös vonásuk** volt. Nem csak a politikai hatalmat akarták megszerezni, hanem egy adott cél érdekében a társadalom teljes átalakítását tűzték ki célul és ennek érdekében a gazdaság, kultúra, tudomány stb. területeit is teljes ellenőrzés alá vonták, sőt a magánéletbe is beavatkoztak. Röviden: **totális felügyeletet** és kontrollt **akartak** létrehozni az élet minden szférája felett. A totális rendszerek pártállamok, amelyben mindent áthatott a politikai programmal kapcsola-

tos propaganda, a mesteri demagógia – amihez „tudományos” indoklást is fűztek. Kiszemelt ellenségeik (főleg a zsidók, illetve a „kizsákmányolók”) ellen erős gyűlöletet szítottak. Erőszakszervezeteik, köztük a politikai rendőrség átfogó terrort indított minden vélt és valós ellenséggel szemben (konceptciós perek, leszámolások, tisztogatási kampányok, koncentrációs táborok). A két rendszerben magas fokú az erőszak, sőt a népirtás és világhódító tervek léte is megfigyelhető. Radikális ideológiájuk egyaránt tartalmazott nemzeti és szocialista elemeket. Mindkét rendszer vezérét komoly kultusz övezte. A közélet erősen militarizálódott, erős bürokrácia alakult ki, amihez erkölcsi nihilizmus és a liberális demokrácia megvetése is társult. Bár a totalitárius jelzőt elsőként az olasz fasiszta rendszerre alkalmazták, világosan látható, hogy a náci és a sztálini rezsimhez képest Mussolinié közel sem volt totális.

Az elméletet időközben számos bírálat érte. Alkalmazói aktuális céljaik igazolására használták fel, pl. az antifasiszta koalíció idején a Szovjetuniót „kivették” a totális államok közül, 1945 után viszont ismét annak tekintették. Egyes totalitarizmus-definíciók olyan kritériumokat is felsorolnak (pl. központilag irányított gazdaság léte), amely alapján a Harmadik Birodalom sem lenne oda sorolható. A két társadalom részletes vizsgálata azt is kiderítette, hogy totális ellenőrzés programja és a tényleges uralmi viszonyok között jelentős különbség volt, vagyis mindkét rezsimre jellemző volt a „szervezett anarchia”, számos helyi hatalmi centrum tudta függetleníteni magát a központtól, az emberek pedig képesek voltak saját érdekeiket megfogalmazni vagy akár annak érvényét is szerezni a helyi hatalommal szemben, legalábbis egyes esetekben. Egyes bírálók rámutatnak arra is, hogy míg a náciizmus fajelmélete olyan eleve emberellenes eszme, amelyet nem lehet egy napon említeni a sztálinizmussal. Ez ugyanis torz formájában is legalább részben az eredeti pozitív idea, az egyenlőség megvalósítására törekedett, s ily módon legdurvább időszakában is forradalmi jellege volt, míg a náciizmus egy velejéig romlott ideológiát jelent. Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy a tervezkedés miatt a szovjet rendszer totálisabb volt a nácinál is, hiszen Németországban a gazdaság állami irányítása kevésbé volt jellemző, még a totális háború idején is érintetlen maradt az árja nagytőke magántulajdoni jellege. A két rezsim ráadásul eleve nagyon különböző fejlettségű gazdasági és társadalmi körülményeket között működött, ami eltérő vonásokkal ruházta fel őket. A képet zavarta az is, hogy a szovjet rendszer Sztálin halála után „felpuhult”, reformálhatónak tűnt, elvesztette totális jellegét, egyszerű diktatúrává vált, miközben ideológiai alapja megmaradt. Ám így nem lehetett egészen totalitáriusnak nevezni. Helyesen bírálták a totalitarizmus-elmélet ellenzői azt a téves nézetet is, hogy Sztálin valami eleve eltervezett mestertervet hajtott volna végre. Hitlerre ez talán elmondható, mivel már hatalomra jutása előtt tíz évvel megfogalmazta szörnyű céljait. A kutatások szerint viszont a sztálini nagy terror nem volt előre kitervelt, s nem a hatalom totalitásából, hanem épp annak instabil voltából következett. A mindenható, totális hatalmú központ legendája emellett arra is alkalmas, hogy kiiktassa az egyén szerepét, s akár felmentést adjon az alárendelt szereplők által elkövetett bűnökre. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a totalitarizmus-elméletnek számos hibája és a jogos bírálatok ellenére van létjogosultsága: ha több elméleti megközelítés egyikeként alkalmazzuk, a két szélsőséges rendszer közös vonásainak kiemelésére, összevetésére alkalmas lehet. Arra is alkalmas tehát, hogy a „totális” szó – idézőjelbe téve azt – a szigorúbb diktatúrák, a totalitásra törekvő rendszerek jelzője legyen.

Többet akarok tudni

Körösényi András: Kormányzati rendszerek. In: Gyurgyák János (szerk.): Mi a politika? Budapest: Osiris, 2003. 73–76.

Barta Eszter: Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról. Múltunk, 2013/3. 8–38.

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!
diktatura.htm

Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismételje meg a tesztet!

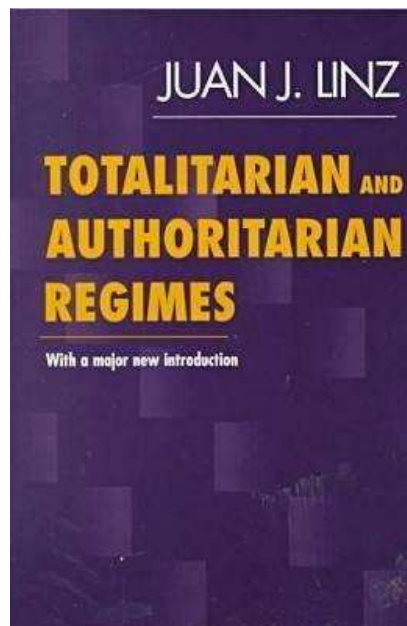
Feladat a kiválósághoz

Készítsen egy listát, amelyben összegyűjti a totális rendszerek hasonló és eltérő vonásait! Ne csak e tananyagra hagyatkozzon, hanem végezzen további kutatásokat is.

8. A 20. század politikai rendszerei III. Autoriter és „hibrid” rendszerek

A politikatudományi szakirodalom általában arról ír, hogy a diktatúráknak két típusa van, a totális és az autoriter rezsimek (más néven: autoritarizmus vagy a némileg tágabb értelmű autokrácia). Ez azonban történelmi szempontból helytelen, több szempontból is. Tökéletesen totális rendszer, mint láttuk, sehol nem alakult ki, másrészt **nem tűnik célszerűnek a tekintélyelvű (autoriter) rezsimek diktatúrává minősítése** sem. Ez ugyanis szűkítené a leíró kategóriák körét, holott indokolt lehet a „totális” és a enyhébb (ún. puha) diktatúrák elkülönítése egymástól és az autoriter rendszerektől is. A magyar történelemből vett példákkal illusztrálva mindent: **Rákosi Mátyás** „totális” diktatúrát működtetett, **Kádár** puha diktatúrát, míg **Horthy** rendszerét autoriternek tekinthetjük. Előbbiek egypártiak voltak, de köztük is komoly különbség mutatkozik a terror mértékében, a politikai rendőrség működésének szigorában, a sajtó és a kulturális élet ellenőrzésének mértékében stb. Ezzel szemben a Horthy-korszakban többpártrendszer volt, de a választási rendszer garantálta a kormánypárt győzelmét; az ellenzéket korlátozták, de a parlamentbe bekerülhetett, a civil szektor sokkal szabadabban működött, a sajtószabadság mértéke is nagyobb volt – persze a harmincas évek második felében határozott eltolódás történt a diktatúra irányába.

Az autoriter rendszerek tehát a diktatúrák és a demokráciák közötti átmeneti állapotot testesítik meg. Elhatárolásuk mindkét irányba nehéz, teljesen egyértelmű és mindenki által elfogadott kritériumokat nem is lehet megnevezni. A két eddig tárgyalt rendszer között nagyon széles tér van, s emiatt az autoriter rendszerek **igen különböző típusai jöttek létre**. A legtöbb definíció határozatlan mennyiségi korlátozásokat tesz, vagy a diktatúrák, vagy a demokráciák jellemvonásai elő biggyesztve ezeket: kevesebb ideológia, némi szabadság, korlátozott ellenzék, többé-kevésbé manipulált választások, bizonyos mértékű repressziók stb. jellemzik e rendszereket. Az egyik legelterjedtebb meghatározás (Juan Linz) szerint az autoriter államokban **korlátozott a politikai pluralizmus**; a rendszer legitimitációja érzelmi alapokon nyugszik (pl. a fejletlenség vagy a felkelők elleni harc szükségességére is utalhatnak); politikai ellenzék létezik, de elnyomják rendszerellenes tevékenységét; informális eszközökkel kiterjesztik az alkotmányban az állam vezetőinek biztosított hatalmat.

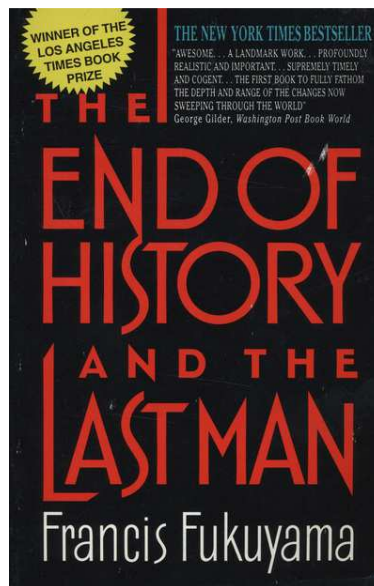

A totális és az autoriter rendszereket összehasonlító könyv

Az autoritarizmus **kialakulhat diktatúrák liberalizálódásával** (Spanyolország a második világháború után), **de demokratikus berendezkedések eltorzulásával is** (a Balkánon függetlenné

váló államok már az első világháború előtt, valamint azután ismét). Egyes esetekben az autoriterré váló egykori demokrácia még szigorúbbá, valódi diktatúrává válhatott (Jugoszlávia és Lengyelország a két világháború között), míg máshol az önkényuralom felé való további eltolódásra – legalábbis belső okokból – nem került sor (Lettország, Észtország). A szakirodalom többnyire egyetért abban, hogy az autoriter rendszerek is **jellegetesen a jelenkori tömegtársadalmak termékei**. A 19. század első és középső harmadában működő szűk cenzusra épülő rendszerek (pl. Angliában) nem minősülnek autoriternek.

Tovább bonyolítja a helyzetet az utóbbi néhány évtized. A demokratizálódás harmadik hulláma után a „totális” diktatúrák szinte teljesen eltűntek a Földön (kivéve talán Észak-Koreát), jelentősen visszaszorult a „normális” diktatúrák száma is (Kína, Kuba, Irak, Irán, Európában már csak Fehéroroszország.). A nem demokratikus országok zöme tehát már csak autoriter jellegű volt az ezredfordulón. Így amikor a harmadik ellenhullám kibontakozott, a demokratikus rendtől eltávolodó országokra már az autoriterré átalakulás kategóriája is túlzás lett volna. A politológusok ezért egy újabb átmeneti típust állítottak fel, amelyeket többnyire **hibrid rendszerek**nek neveznek. Ezeket a demokráciák és az autoriter rezsimek közötti „szürke zónába” tartozó rendszereket szintén **nagyon nehéz** – talán még az eddigiekhez képest is – **definiálni**. Valóságos „terminológiai Babel” alakult ki, melyek között az alábbi csoportok mutathatók ki: **1. jelzős demokráciák**, amelyek e rendszereket torzult demokráciaként ábrázolják (féldemokrácia, illiberális demokrácia, torzult demokrácia); **2. jelzős autokráciák** (pl. liberalizált autoriter vagy félautoriter rendszer, versengő autokrácia stb.); **3. a hibrid rezsimeket teljesen önálló típusnak tekintő értékelések**. Feltehetően az utóbbi kategória a leghasznosabb, hiszen a jelzős szerkezetek mindig az eredeti fogalom értékét kérdőjelezzik meg (ha az illiberális demokrácia is demokrácia, akkor a demokrácia kritériumai felpuhulnak, értelmüket veszítik). A harmadik csoportban nyílt lehetőség egy több szempontnak is megfelelő új keret felállítására is.

A történelem vége című kötetben Fukuyama a liberális demokráciák világméretű győzelmét jósolta meg – ma már látható, hogy tévedett

A hibrid rezsimek vizsgálata egyúttal a liberális demokrácia értékelésének felülvizsgálatára is sarkallta a kutatókat. Az újabb kutatások szkeptikusak abban a tekintetben is, hogy **helyes-e teleologikus nézőpont** (vagyis az, hogy a politikai fejlődés végeredménye minden esetben a liberális demokrácia). Ehelyett sokan úgy látják, hogy a liberalizálódás és a demokratizálódás egymástól függetlenül is végbemehet. Továbbra is kérdés azonban, hogy a liberális demokrácia csak egy-e a lehetséges demokráciatípusok között vagy az egyetlen valódi demokráciának

kell tekinteni. A vita ennek kapcsán ma is folyik. A fő probléma az, hogy – mint láttuk – az alkotmányos intézmények léte önmagában kevés, a hatalomgyakorlás konkrét módja nélkül a rendszer demokratikus, hibrid vagy autoriter jellegét nem lehet kétségtelenül eldönteni. A hatalomgyakorlás módjának viszont nincsenek mérhető vonásai. Itt érdemes megjegyezni, hogy a mai (ezredforduló környéki) autoriter rendszerek előszeretettel minősítik magukat demokráciának. Ma még nem látható, hogy a hibrid rezsimek átmeneti jellegűek-e vagy tartós jelenséggé válnak-e. A hibrid rezsimekre vonatkozó elméletek világméretű alkalmazását korlátozza az a tény is, hogy a kutatások zöme a nyugati világ politikai rendszereit vizsgálta eddig. Az viszont nyilvánvaló lett, hogy a liberális demokrácia létrejötte nem jelenti a „történelem végét” (Francis Fukuyama), és akár a kétszáz éve stabil demokráciák is megrendülhetnek (az Egyesült Államok a 2010-es évek második felében).

Többet akarok tudni

Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Parlament, pártok, választások. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2008.

Tóth Gábor Attila: Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. Fundamentum, 20. évf. (2016) 2–4. sz. 5–18.

Gyulai Attila – Stein-Zalai Juliane: Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. Metszetek, 5. évf. (2016) 2. sz. 42–59

Ellenőrző kérdések

Nyissa meg az alábbi fájlt és válaszoljon a feltett kérdésekre!
autoriter.htm

Ha nem érte el a 60%-ot, nézze át újra a lecke szövegét és ismétlje meg a tesztet!

Feladat a kiválósághoz

Mai napilapokban, folyóiratokban, politológiai irodalomban keressen a hibrid rezsimekkel, pl. az illiberális demokráciákkal kapcsolatos elemzéseket! Olvassa el és értelmezze őket!

9. A jelenkortörténet meghatározó vonásai (photo story-ra épülő videó)